

М. ПАНДЕВСКИ

МАКЕДОНСКОТО И ЕРМЕНСКОТО РЕВОЛУЦИОНЕРНО ОСЛОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕЊЕ

(Врска и соработка во времето на Гоце Делчев)

I

Македонската историска наука регистрира крушни достигнуања во проучувањето на политичкото, економското и културното минато на својот народ што ги оцртуваат основните линии на националното созревање на македонскиот етникум во текот на XIX и во првите децении од XX век. Современата и неодамнешната политичка констелација на Балканот, отсуството на објективните услови за запознавање на самите себе во минатото, купиштата од пропагандни-еднострачиви или псевдонаучни трудови, нужно ја ориентира македонската историска наука кон проучување, пред сè, на сопственото национално битие, водена од благородната цел да ги открие, прво за себе, а потоа и научно да ги презентира и етапите и специфичните патишта на националниот прогрес што го доведоа македонскиот народ до денешната состојба од неговиот историски развиток. Но предоминантно свртени во таа насока на проучувања, доста настрана од нашиот научен интерес како да останаа проблемите од доменот на меѓунационалните односи во земјата, на македонската емиграција како дел од националното тело, на меѓународните политички врски на ослободителното движење, на дипломатските и меѓународни аспекти на македонското прашање и сл. Несомнена е потребата од надминување на оваа состојба за да може да ѝ се определи на Македонија од минатото нејзиното право место во балканските и пошироките европски меридијани, движења и настани.

II

Притоа, сметаме дека глобалната слика на состојбите од минатото, кон која научната мисла се стреми, бара и поширок приод на испитување, поставување и интерпретирање на тие состојби, движења и настани. Па затоа и премногу стеснета би била нашата

реконструкција и на револуционерното ослободително движење, ако кон него се пристапува од позиции што не водат достатна сметка за неговата широчина и интегритет. И кога на ослободителното движење му се пристапува од пошироки позиции, се доаѓа до заклучокот дека не само Тајната македонско-одринска револуционерна организација туку и револуционерното движење воопшто, а кое ги надминува рамките на ТМОРО, биле само дел од општиот македонски ослободителен фронт.

Впрочем, кон ваквиот приод нè обврзуваат и самите историски факти. Големината на Гоце Делчев, како и на неговите бројни соборци, се состои, помеѓу другото, и во фактот што тој, љубоморно бранејќи ја предводничката улога на ТМОРО, сесрдно се залагал за вклучување во широкиот поток на движењето на сè она што било патриотско и македонско. Тој објаснувал дека ослободителното дело е „олтар што ги голта материјалните и моралните жртви на сите“, дека патриотизмот не е монопол на избраници, туку долг за секој Македонец итн. Во писмениот одговор од 1 август 1902, до соборот на врховистите околу Цончев—Михајловски, Гоце пишувал: „Должен сум да изјавам, дека единството во борбата против турската тиранија е толку скапо за мене, што сум готов на секакви објаснувања и разјаснувања, стига само тие да се прават со цел на постигање на ова единство“. Тој со жалење констатирал дека неговата „пламена желба — да ги види сите дејци од слободна Бугарија во хармонија со Внатрешната организација“ била осуетувана најмногу и пред сè од врховистите.¹⁾

Дваесетина години подоцна, Димо Хаџи Димов му префрлува на Гоце Делчев дека, премногу и предолго се залагал за исползување на македонската емиграција во Бугарија за ослободителното дело, додека на крајот не се убедил во сизифовската природа на својот труд. Слични префрлувања наоѓаме и кај други негови соборци и современници.

Слабите страни на ваквите критики најдобро се согледуваат кога тие се сопостават со широките ослободителни цели на борбата. Автономна Македонија, според Гоце Делчев, требало да им даде слобода на сите незадоволни и угнетувани маси од сите вероисповедни и народносни групи во земјата, т.е. на огромниот дел од нејзиното население; потоа да ги врати во татковината сите оние коишто, како емигранти, печалбари и бегалци, тиранијата ги држала во туѓина итн. И од сите нив Гоце Делчев, со право, барал жртви — материјални и морални. Без ваквата поставеност на движењето, тоа секако не ќе го достигнеше ни Илинден. Впрочем, Гоце Делчевиот однос спрема македонската емиграција во Бугарија претставува функција од неговите сфаќања за пошироката политичка стра-

¹⁾ До събранието в Славјанска беседа. Гоце Делчев, Писма и други материјали, Софија, 1967, с. 290—291.

тегија на македонската револуција. Во спротивна насока од него тргнал дел од македонските социјалисти, што подоцна ги довело во изолација од народните маси во Македонија.

III

Македонската национална револуција поставена во една друга насока — спрема сите фактори вон од неа што имаа каков и да е однос спрема неа, најчесто умесла да се постави така што се отворала за сите прогресивни идејни струења и сите напредни општествени и националноослободителни движења. Таа покажувала жив интерес за контакти, за заемно запознавање, за изнаоѓање на допирни точки и за соработка со националноослободителните, демократските и работничките движења во Македонија, на Балканот и во Турција, настојувајќи да не падне во каква и да е изолација. Таа се залагала да извојува за себе место во поширокиот балкански и турски (неформален) ослободителен фронт. Во најголемиот број случаи не стоело до неа, од кој сè, во кое време и на кој начин била оценувана и во каква мера била прифатана нејзината подадена рака. Македонскиот периодичен печат од она време, на пример, макар колку и скромен по обем, публикувал бројни информации за националноослободителните движења на Ерменците и Албанците, за младотурското движење, за политичката положба во тие земји, во Тракија, на Косово, во Епир итн. Меѓутоа, во периодот до смртта на Гоце Делчев, објективно било можно, меѓусебни врски и соработка да се воспостават единствено со ерменското револуционерно ослободително движење.

Ерменија во текот на повеќе децении преживувала судбина што во многу нешта била слична или еднаква на судбината на Македонија. Таа била поделена меѓу Турција, Русија и Иран (Персија). По Берлинскиот конгрес во составот на Турција останале шест ерменски вилаети, во два од кои — Ван и Битлис, Ерменците имале апсолутно, а во другите — релативно мнозинство.²⁾ Ерменското население во Турција било мошне измешано со турски, курдски, черкески и други муслимански етнички групи. Тоа го отежнувало остварувањето на целите на револуционерното движење.

Освен тоа, од политички и економски причини, во текот на близу еден век, биле создадени бројни ерменски емигрантски колонии во Турција и надвор од неа: во Цариград, Тракија, Египет, Индија, Русија, Франција, Англија, Швајцарија, Австро-Унгарија, Америка. Од балканските земји најмногу ги имало во Бугарија — во градовите Софија, Варна и Пловдив. Во Македонија, според В. К'нчов, имало одвај 300 Ерменци. Ваквиот територијален распоред на

---

²⁾ Prof. H. Pasdermajian, Histoire de l'Arménie. Depuis les origines jusqu'au Traité de Lausanne. Deuxième édition, Paris, 1864, p. 138.

ерменскиот етникум, а одовде и на ерменската револуционерна активност, условиле да се воспостават контактите на македонското со ерменското движење и врските да се одржуваат во три пошироки подрачја: прво, во Бугарија, второ, во границите на Турција, главно во Цариград и Тракија, и трето, во Западна Европа со центри во Женева и во Париз.

Еднаква политичка судбина споделиле Македонија и Ерменија на Берлинскиот конгрес во 1878 година. Берлинскиот договор ги поставил христијаните од Турција под „колективното покровителство“ на европските сили, а Високата порта била задолжена со членот 23. — за Македонија и со членот 61. — за Ерменија, да воведат во нив административни автономии слични на автономијата што ја добил островот Крит.³⁾ Еднаквата ропска положба, истите меѓународни одредби итн., исфрлиле и еднакви надежи, а нивното неизвршување од страна на Турција и на европските сили, било причина повеќе за поведување вооружена борба, што двата народа — македонскиот и ерменскиот, духовно ги зближила и им наложила извесна соработка.

Ерменскиот народ првите пројави на своето будење како современа нација ги доживеал уште кон крајот на XVII век. Во текот на XVIII век процесот на националното конституирање продолжил позабрзано, а во XIX век на политичката сцена веќе излегла една нова генерација, која поставила барања за национално ослободување од османското ропство.

Девет години по Берлинскиот конгрес, во 1887 година, во Женева бил формиран првиот ерменски револуционерен комитет што го означил почетокот на организацијата Ханчак (Камбана), која наскоро ја проширила својата организациона мрежа во Европа и во турска и руска Ерменија. Од нејзините редови излегле крупни ерменски национални дејци, а во ноември 1903 година кон ханчакистите била формирана и така наречената Ерменска работничка социјалдемократска организација. Центарот на ханчакистите, како националноослободителна организација во емиграција, се наоѓал во Лондон, поради што со нив македонските револуционери имале и послаби врски.

Во 1901 (а според Пастрмаџијан, во 1890 година, в: цит. д. стр. 373), била основана втората ерменска националноослободителна организација под името Ерменска револуционерна федерација или Дашнакцутјун. Федерацијата, наречувана скратено Дашнак, била основана од Кристафор Микаелјан, д-р Жан Лорис—Меликов, Симон Заваријан и Константин Хатисијан. Во нејзината конспиративна и организаторска работа посебно се истакнал Микаелјан, а во Западна Европа д-р Лорис—Меликов. Седиштето на Федерацијата ѝ било во Тбилиси (Тифлис) каде што отпрвин се печател и нејзиниот

---

³⁾ Хр. Сиљанов, Атентатот против султана и арменско-македонските револуционери врзани, Отд. отпечаток кн. III—IV на Македонски Преглед, Софија, 1939 с. 157.

орган Дрошак (Знаме). Нешто подоцна редакцијата на весникот била пренесена во Женева, кој град станал најзначаен задграничен центар на ерменската револуционерна активност. Во самага Ерменија како организатор на населението и воен раководител се истакнал револуционерот Андраник.

Партијата Дашнак раниполагала со крупни финансиски средства, имала бројни приврзаници од средината на ерменското селско население, од градската средина, од ситната буржоазија и бројна, способна интелигенција. Обете организации — Ханчак и Дашнак, си поставиле за цел да работат за ослободувањето, посебно на така наречената турска Ерменија. Дел од ханчакистите, едновременно, се сметале и за социјалдемократска организација.⁴⁾

Пропагандната активност на обете партии меѓу Ерменците во Турција не траела долго време. Абдул Хамид II и неговиот дворски антураж, и при најмал повод, ги свртувал војската, башибозукот и немилосрдната курдска коњица кон задушување на секое незадоволство што било придружувано со масовни масакри на ерменското население и во шесте вилаети, и во самиот Цариград. Во посебна положба се наоѓало ерменското население во Ерменија. Под притисокот на Курдите тоа било прогонувано од селата, а земјата му била заграбувана. Масакрите зеле особено масовен карактер во 1894 година, опфаќајќи ги вилаетите на Сасун и Битлис и областите Ван и Муш. Во 1895 година дашнакистите го организирале краткотрајното заземање, преку еден вооружен препад, на Отоманската банка во самиот Цариград. Но султанот, наместо со реформи, одговорил со наредба за колеж на Ерменците во Цариград. Масакрите и оружениот отпор на Ерменците продолжиле и во наредните 1896 и 1897 година. По ова ситуацијата се посмирила, но борбата на ерменскиот народ со османските владеечи продолжила сè до дваесеттите години на XX век.

Се смета дека во периодот од 1894 до 1897 година ерменското население во Турција изгубило околу 400.000 луѓе. Двесте илјади луѓе од нив биле само од областите на Ерзерум, Ван и Битлис. Повеќе од 100.000 луѓе ја напуштиле татковината, настанувајќи се како бегалци на Кавказ (во Русија), во балканските земји и во Америка.⁵⁾

Крајно морбидно, но верно одекнува и денес тажниот ерменски биланс искажан уште тогаш од познатиот Виктор Берар: „Малоазискиот колеж, што траеше две години, што опустоши една територија многу поширока од онаа на Франција, и што издигна пред прагот на XX век една пирамида од 300.000 човечки глави, ќе остане како траен споменик од таа епоха.“⁶⁾

⁴⁾ Поопширно за обете организации кај: Н. Pasdermadjian, цит. дело; Bureau Socialiste International. Comptes rendus des réunions, manifestes et circulaires, Paris 1969, p. 160—165. Арменската организација, „Реформи“, Софија, I, 1899, с. 2—3.

⁵⁾ Н. Pasdermadjian, цит. дело, стр. 349—355.

⁶⁾ Цит. според публикацијата — Македонија и Одринско. Мемоар на Вътрешната Организација, с. л. 1904, с. 20. Истото и кај П. Милоков, Европската дипломатија и македонскиот въпрос, „Реформи“, Софија, I, 1899, бр. 24, с. 2.

Ерменските настани биле внимателно следени од македонските револуционерни раководители. Тие рано ја сфатиле потребата од меѓусебно запознавање и поврзување. Но до сериозно координирани акции меѓу двете движења не можело да дојде, помеѓу другото, и од причини што најкрупните ерменски вооружени и други акции со неколку години го испревариле апогејот на македонското револуционерно движење. Па затоа, отпрвин, на тој план, освен псеудинични контакти, наоѓаме повеќе или помалку, само спонтано меѓусебно влијание и импулсирање на двете движења. Ерменските настани од 1894 година и раздвигувањето на Европа за воведување на реформи во ерменските вилаети, породиле не малку надежи и ги покренале борбените расположби кај многумина Македонци, додека четничката акција, организирана од комитетот на Трајко Китанчев, во 1895 година извршила извесно влијание врз методите на борбата кај ерменските револуционери. Некои современици тврдат дека герилскиот начин на војување во Македонија послужил за пример и на Ерменците. Виден удел во пренесувањето на македонското искуство имал ерменскиот револуционер Бедрос Сиремџијан, родум од Пловдив. Слично на Гоце Делчев и тој го завршил софиското Воено училиште, а едновременно со тоа, внимателно ги изучувал борбите од четите на ТМОРО во Македонија. Тој одржувал врски со раководни лица на Организацијата. Кон 1898 година, Сиремџијан отишол во Персија каде развил широка организаторска дејност и формирал револуционерни чети. На чело на една ваква чета се префрлил во турска Ерменија каде се борел неколку години. Потоа се префрлил во руска Ерменија каде бил затворен од царската полиција. В затвор одлежал неколку месеци. Наскоро по ослободувањето од затворот пак се вратил во Бугарија.⁷⁾

И Ерменците, од своја страна, барале врски и соработка со Македонците. Тие биле први, ако не и единствени, кои ја прифатиле пријателската рака на ТМОРО. Одлично верзираниот во многу нешта Никола Зографов, близок соработник на Гоце Делчев, во врска со ова подоцна запишал: „Планот автономна Македонија и Одринско, раководен и претставуван од Централниот комитет на ВМРО, со своето движење напред им наложи на сите фактори да се изјаснат и да земат став спрема него. Ерменскиот народ, прв од поробените народи ја подаде својата братска рака, кажувајќи: „Еднаква е нашата судбина, еден е и нашиот непријател; ние треба да ги најдеме допирните точки и со здружена борба да ја извојуваме автономијата на Ерменија, Македонија и Одринско“.

Младотурците, кои тогаш сè уште не претставувале сериозна сила, затоа што имале подруг план, а на ТМОРО гледале како на бугарско дело, се поставиле уште на почетокот во непријателски

⁷⁾ Бедрос Сиремџијан — Бело, Иллюстрация Илинден, София, г. II, 1929, кн. 20 (20), с. 3—4.

однос спрема ТМОРО и македонската автономија. Планот за автономија бил полна спротивност и на бугарскиот државен план. „Тие два плана заедно се исклучуваат — вели Н. Зографов. Автономна Македонија му е спротивна на бугарскиот државен план.“⁸⁾

Гоце Делчевиот биограф Пеју Јаворов, говорејќи за годината 1894, го доведува во врска неговото доаѓање од Штип во Софија во зимата 1894/95 со почетокот на ерменските настани. Последните го поттикнале Гоце Делчев кон поширока активност. Јаворов пишува: „Истата година (1894) започнаа ерменските настани; европската јавност негодуваше против Турција и настојуваше за воведување на реформи во побунетата провинција. Македонските револуционери закршија прсти: времињата беа така благоприятни за да се чуе гласот и на одовде босфорските робје, а немаше, дури ни во Бугарија, добро организиран печат што да заговори пред светот за македонските болки и потреби. Печатот беше една потреба — надворешна. Освен тоа, ерменското движење ги принуди нашите борци да ја удвојат енергијата и комитетите никнеа како габи. Тоа створи друга нужда — внатрешна: паралелно со растот на Организацијата, требаше да ојди и наоружувањето на нејзиното членство. Но недостигаа парични средства“. Меѓу другото, и ерменското движење било една од причините Гоце Делчев по најголема зима да наврати за кратко во Софија каде што со Никола Наумов преговарал за идејно-политичката насока на весникот „Право“, а со Трајко Китанчев — „за помошта од Македонците кои живеат во Бугарија“.⁹⁾

Две години подоцна, снабден со полномошно со дата од 28 декември 1896 година Гоце Делчев дошол за задграничен претставник во Софија, поставувајќи го почетокот на Задграничното претставништво како институција на ТМОРО. Во 1897, нему му се придружил Горче Петров.¹⁰⁾ Тие веднаш воспоставиле врски со ерменските револуционерни комитети во Бугарија. „Сè во ова време, пишува Јаворов, Гоце воспостави врски со ерменски револуционери од кои побара да му дадат на располагање некој мајстор-леач на рачни бомби и на разни видови уреди за разрушувачко-пакосна работа“.¹¹⁾ По неколку месеци таквиот мајстор бил пронајден во лицето на Ерменецот Киркор.

Познати се Гоцевите гигантски напори и бројни обиди за снабдување на ТМОРО со поголеми парични средства. Еден ваков обид, кој оставил трага во неколку негови писма, говори за тоа

⁸⁾ Н. Зографов, Строежа на живота, Софија, 1927, с. 63, 70.

⁹⁾ Пеју Јаворов, Съчинения т. III. Проза. Гоце Делчев, Софија, 1971, с. 151.

¹⁰⁾ Манол Пандевски, Дејноста на ВМРО за воспоставување надворешни и внатрешно-политички врски во текот на Илинденското востание, Гласник на ИНИ, бр. 2, Скопје, 1959, с. 170.

¹¹⁾ П. Јаворов, цит. дело, с. 162.

дека Гоце го ангажирал Ерменецот Киршвинек да се обиде да пронајде начин за правење на турски бели мецидии. Обидот, веројатно, не успеал.¹²⁾

Повеќе подробности за врските со ерменските револуционери и во Бугарија и воопшто, соопштува Ѓорче Петров. Тој по прв пат се состанал во Цариград со некој си Леон (псевдоним), кој важел за истакнат ерменски револуционер. Според Ѓорче Петров, Леон бил пиротехничар и организатор на агенти. Патувајќи од Солун за Софија, но преку Цариград и Варна, Ѓорче Петров во март 1897 година се задржал во последниот град, каде што приврзаници на ТМОРО го запознале со ерменски комитетски раководители. Во Варна, имало „клон на ерменскиот комитет од Женева“ со кој Ѓорче Петров се зближил. Во разговорите од ерменска страна учествувале тројца. Едниот бил истиот тој Леон, а другиот, според Ѓорче Петров, бил „претседател на нивниот комитет во Женева, дојден да ги уредува работите и да им даде упатства на ерменските комитети во Бугарија. Без секакви формалности, продолжува Ѓорче Петров, на другарски начела, но сигурно со надеж за идни врски со нас, тие ми дадоа на располагање еден свој мајстор, кој правеше бомби, некој си Киркор, кого што го зедев со себе во Софија“.¹³⁾ Според П. Јаворов, како што веќе утврдивме, ваков мајстор, нешто пред тоа барал од Ерменците и Гоце Делчев.

Но Ерменците во Варна, меѓу кои и Киркор, и дотогаш одржувале врски со одделни македонски емигранти. Еден од нив бил некој си Кочо, железарски работник, родум од Горно Броди, Серско, кој се дружел со Киркора. Со Кочо била наредена работилница во Софија, каде што скришно се правеле бомби, но не успеале да направат многу. Логично е да се претпостави дека Кочо ја научил вештината за правење на бомби од Киркора кој, некое време се задржал во Софија, макар што тоа во лаконските Ѓорче Петрови кажувања експлицитно не е речено. Се планирало работникот Кочо потоа да замине во Горно Броди, каде што постоеле железодобивни работилници за да прави бомби на самото место.

Но Софија не била погодно место за вакви работи, поради што во почетокот на мај 1897, во резултат од огромните залагања на Гоце Делчев, во Кустендилското гранично село Саблер го започнала производството на бомби прочуената „фабрика“ на ТМОРО. Во неа биле направени околу илјада бомби. Гоце Делчев, работејќи и самиот во работилницата, го поминал тука времето од почетокот на мај до крајот на август 1897 година. Киркор работел без плата и на исти начела, поднесувајќи ги сите опасности и неволји на суровиот живот, како и македонската група во работилницата во којашто се наоѓале Гоце Делчев, Ѓорче Петров (повремено), Гоце Такиџиев, Атанас Мурџев и други. Сите тие ја

¹²⁾ Гоце Делчев, Писма и други материяли, с. 167, 169, 196—132.

¹³⁾ Спомени на Ѓорчо Петров, Сьобшава Л. Милетич, Софија, 1927, с. 54—55.

изучиле вештината од Киркора. Ерменските техничари добро ја знаеле оваа вештина, та бомбите што ги правеле биле квалитетни. Работилницата еднаш ја посетил и споменатиот Леон и дал нови упатства што самиот, меѓувремено, ги научил. „Го проведовме низ фабриката — вели Ѓорче Петров“.¹⁴⁾ На друго место тој додава дека постапката за правење на овие бомби ја пронашле Ерменците.

Во 1919 година, во познатото предавање за Гоце Делчев пред македонските студенти во Софија, Ѓорче Петров тврди дека Саблерската „фабрика“ била дело, во прв ред, на Гоце Делчев: „Делчев ја изгради и тој раководеше со неа. Тој го презеде сиот труд околу пренесувањето на материјалите и организирањето на фабриката“.¹⁵⁾

Изворните материјали со кои засега располагаме, оставаат поголема временска празнина за врските меѓу ерменските комитети и припадниците на ТМОРО во Бугарија. (Во меѓувреме, контактите и соработката се реализирале многу повеќе со групата на Борис Сарафов, особено откако во јуни 1899 година тој дошол на чело на фамозниот Врховен македонски комитет).

Соработката на ТМОРО, на територијата на Бугарија, со насока на дејствување во Одринскиот округ, повторно се засилила во текот на востаничката 1903 година. На познатиот Окружен конгрес, одржан во месноста Петрова Њива, Одринско, Михаил Герџиков предложил тој да отиде во градот Одрин (Едрине) за да изврши неколку динамитни акции во текот на претстојното востание, а со помошта од тамошниот ерменски комитет. „Ерменците во Женева тврдеа дека се силни во Одрин, — вели М. Герџиков. Ние планиравме да дејствуваме преку (нивниот центар) во Женева“. Напуштајќи ја Тракија, М. Герџиков ја преминал границата и се префрлил во Пловдив, каде што заедно со Михаил Даев се поврзале со тамошниот ерменски револуционерен комитет. „Во согласност со нивниот разгранок — соопштува М. Герџиков, му пишавме на револуционерниот комитет „Дрошак“ во Женева, (барајќи) да ни помогне во Одрин со два-тројца луѓе за да нè скријат, зашто нашите луѓе во Одрин не беа кадарни за таква работа“.¹⁶⁾ Во Пловдив М. Герџиков ги приготвил потребните експлозивни материјали и уреди, но бидејќи конгресот не го ослободил тој да замине за Одрин, за таму бил определен Михаил Даев. Подоцна Даев му соопштил на М. Герџиков дека Ерменците не ги извршиле своите ветувања, та планот за динамитни напади во Одрин пропаднал.

¹⁴⁾ Исто, с. 67—70.

¹⁵⁾ Ѓорче Петров, Македонското ослободително дело, Скопје, 1971, с. 185—186

¹⁶⁾ В Македонија и Одринско. Спомени на Михаил Герџиков. Сьобщава Л. Милетич, Софија, 1928, с. 69—61. Герџиков грешил кога името од весникот „Дрошак“, и го припишува на организацијата „Дашнак“.

Затоа, пак, во Варна била формирана една востаничка чета од одрински емигранти и Ерменци, која, под команда на М. Даев, зела учество во востаничките борби во Одринско.¹⁷⁾

Може да се претпостави дека со ерменскиот разгранок во Пловдив влегол во контакт и Гоце Делчев, кога во 1900 година престојувал овде и одржал конференција со истакнати револуционери дејци од Одринско.

V

Друга поширока област каде што се реализирала македонско-ерменската соработка биле внатрешните предели на Европска Турција, со определени пунктови, како Цариград, градовите Одрин и Родосто во Тракија и Солун во Македонија. Во сите нив, како што веќе утврдивме, имало ерменски колонии. Тоа посебно било случај со Цариград.

Но во Цариград постоела и бројна македонска печалбарска колонија. Уште кон 1880 година таму живееле „до 15.000 Македонци — пекари, млекари, градинари итн.“¹⁸⁾ Во Цариград, во свое време учеле Димитар Благов, Трајко Китанчев, Симеон Радев и други подоцна истакнати општественици. Врските меѓу турската столица и Македонија, посебно со Солун и преку него, биле доста живи.

Ѓорче Петров, а и други современици, тврдат дека на чело на цариградскиот македонски револуционерен комитет застанал Димитар Љапов-Гурин, способна личност и близок соработник на Борис Сарафов.¹⁹⁾ Уште пред доаѓањето на Ѓорче Петров во Цариград, во 1897 година, овде постоела мошне активна македонско-одринска револуционерна организација. Цариградскиот разгранок на ТМОРО, поради својата специфична положба (главно што стоел надвор од територијата на ТМОРО), се нашол надвор и од мрежата на Одринската окружна организација. Тој контактирал директно со Централниот комитет на ТМОРО во Солун. Од некои современици неговото раководство се сметало дури за второ претставништво на ТМОРО во странство. Тој, всушност, бил истурен пункт на ТМОРО. Меѓутоа, Д. Љапов-Гурин едновременно одржувал врски и со Борис Сарафов во Софија.

Со цел на разрешување на конкретни задачи или изникнати спорови, од името на ЦК на ТМОРО во Цариград доаѓал, освен Ѓорче Петров, и Александар Кипров, испратен лично од Христо Матов од Солун. Според А. Кипров, Х. Матов барал да му се достави опис на тунелот, што група ерменски и македонски револу-

¹⁷⁾ Исто, с. 76—77.

¹⁸⁾ Михаил Арнаудов, Егзарх Йосиф I, Софија, 1940, с. 531. За истото и кај Димитар Благов, Съчинения, т. 19, Софија, 1953, с. 353—359.

¹⁹⁾ Г. Петров, цит. спомени, с. 52.

ционери го прокопувале под Отоманската банка.²⁰⁾ А. Кипров бил авантурист и славољубец, од типот на Б. Сарафов, со кого тесно соработувал. Како активист тој се споменува и во неколку Гоцеви писма.

Одржувањето на врски со Ерменците му била, изгледа, една од најважните задачи на македонскиот комитет во Цариград. Д. Љапов-Гурин уште кон 1893 година самоиницијативно воспоставил врски со рускиот Ерменец Оханес Јусуфијанц, претставник на „Дашнакцутјун“ во Цариград, а нешто подоцна и со Артаваст Аликијан, еден од раководителите на ханчакистите. Д. Љапов-Гурин работел потоа во согласност со ЦК на ТМОРО од Солун, кој пројавувал интерес за состојбата и за намерите на ерменското движење.

Паралелно со контактите, се извршувале и заеднички акции. Во Цариград некои ерменски шпиони и предавници биле ликвидирани со помош од терористи — Македонци. Еден од нив, веројатно, бил познатиот Александар Турунцев, кој сè до 1902 година живеел во турската столица, пројавувајќи се како активен член на комитетот и негов терорист.²¹⁾ Х. Силјанов посочува и други имиња: С. Р. (т.е. Симеон Радев) и Владимир Робев, тогаш ученици во галатасарајскиот лицеј, Трајко Доревски од Ресен, д-р Ѓорѓи Николов од Охрид, А. Петров, Благој Орлов, учителката Флора Димитрова и други.

Во Цариград група ерменски и македонско-одрински терористи — Светислав Мерџанов, Петар Соколов, Петар Манџуков, Павел Шатев и др., први дошле на идејата да ја минираат Отоманската банка со прокопување на тунел под неа. Турската власт насетила нешто, ја затворила групата, и, бидејќи немала материјални докази, ги екстернирала.²²⁾ Меѓутоа, на 20 август 1895, како што веќе одбележавме, група од дваесетина ерменски терористи, сакатјќи да извршат притисок врз европската дипломатија, со препад влегле во оваа банка. Тогаш настапиле ужасни масакри над ерменското население во Цариград. Динамитот и бомбите за овој атентат, преку Д. Љапов-Гурин, биле набавени од луѓе на Б. Сарафов во Софија. Освен тоа, Д. Љапов-Гурин со помош на свои соработници им овозможил на петмина ерменски раководители да избегаат од Цариград и од Турција. Некои од нив потоа отишле во Женева. До овој крупен настан ерменското раководство во Цариград, на чие чело стоел (на местото од О. Јусуфијанц) рускиот Ерменец Борис Иванов (псевдоним), за одржување врски со ЦК на ТМОРО (преку Д. Љапов-Гурин) го имало определено Бапкен Сјуни (всушност, Бедрос Парејан), кој загинал во Отоманската банка.

²⁰⁾ Ал. Кипров, Каналът под Отоманската банка, Ил. Илинден, Софија 1932 кн. 7 (37), с. 7—8.

²¹⁾ Алексо Турунджев, „20 јулиј“, Софија, г. I, 1924, бр. 11, с. 1.

²²⁾ Павел Шатев, В Македонија под робство, Софија, 1968, с. 77—144.

По август 1895 година и за Д. Љапов-Гурин станало невозможно да остане во Цариград. Меѓу другото, тој ја изгубил и службата во бугарската Егзархија. Но пред дефинитивно да ја напушти турската престолнина тој лично реферирал за настаните во Цариград, прво во Софија, а потоа и во ЦК на ТМОРО во Солун. Со цариградскиот македонски комитет продолжиле потоа да раководат С. Радев и В. Робев, кои, држејќи врски сега, главно, со македонските кругови во Бугарија, ја прошириле соработката и со Ерменците.

Но ЦК на ТМОРО изградил подруг однос кон динамитарството како метод на борба. Х. Сиљанов со право забележал: „Централниот комитет во тоа време беше за соработка со ерменските револуционери, но не сакаше да учествува во нивните револуционерни (терористички б. н.) акции. ТМОРО уште не беше до-статно закрепната и не требаше — според неговите разбирања — пред време да се излага на ризици и потреси“.²³⁾

Атентаторството на Ерменците не било прифатливо за ТМОРО, додека, од друга страна, ни Ерменците за подолго време немале сили да ја обноват својата активност во Цариград. Дури во 1905 година тие извршиле обид за убиство на Абдулах Хамид II. Овие околности ги ослабнале и нивните меѓусебни врски.

Па затоа заедничката акција на група македонско-одрински и ерменски револуционери, извршена во Одринско во јули 1901 година, била изведена само со помошта на Б. Сарафов и на ерменскиот комитет во Пловдив без соработка со ЦК на ТМОРО или со нејзиниот разгранок во Цариград. Имено, една мешовита чета од девет души, под команда на С. Мерџанов, во која меѓу другите се нашол и веќе споменатиот Бедрос Сиремџијан, тргнала кон Одрин. Но неуспевајќи да ја изврши планираната акција, била откриена и разбиена од многуброен аскер. Петина од четниците, меѓу кои и Петар Соколов, загинале на самото место, а четворица: Светослав Мерџанов, Христо Хаџи Илиев, Бедрос Сиремџијан и Оник Торосијан ранети и исцрпени биле заробени и затворени. Сите четворица на 27 ноември 1901 година биле обесени на четирите краишта на Одрин.²⁴⁾ И до последниот момент од животот тие се држеле херојски. Во претсмртните минути под бесилката Светослав Мерџанов изјавил дека умира спокоен, зашто си го исполнил долгот кон народот, а Бедрос Сиремџијан завршил со извикот: „Да живее слободата на Ерменија, Македонија и Одринско!“²⁵⁾

Херојската смрт на сите деветмина силно одекнала меѓу населението во Одринско-бугарско, ерменско, грчко, дури и турско. Долго време потоа населението пеело народна песна за нив.

²³⁾ Х. Сиљанов, цит, статија, с. 159—161.

²⁴⁾ Преображенско востание (1903), Софија, 1955, с. 37, 194—195.

²⁵⁾ Ангел Диамандиев, Светослав Мерџанов и Бедрос Сиремџијан, Ил. Илинден, Софија, г. VIII, 1936, кн. 10 (80), с. 12—13.

ТМОРО во Одринскиот округ, како и македонските и ерменските гласила во Париз, Женева и други места, го използувале загинувањето на овие борци за револуционерно воспитување на своите припадници и за пропагирање на македонско-одринската и ерменската ослободителна кауза во светот.

Соработката на Ерменците со одделни македонски групи, и посебно со Б. Сарафов, Д. Љапов-Гурин и С. Радев, продолжила и по 1903 година. Во присуство на Б. Сарафов и Д. Љапов-Гурин, на 4 март 1904 година, правејќи обиди со бомби, загинал во падините на Витоша и најзначајниот ерменски раководител Кристафор Микаелјан.

VI

Женева во Швајцарија и европските метрополи Париз, а во помала мера Виена и Рим, биле местата во кои, во предиинденскиот период, биле воспоставувани врски и остварувана соработка помеѓу претставници на македонското и ерменското национално-ослободително движење. Но тука се истакнал уште еден општествен фактор — добро организираната прогресивна јавност во овие и во други европски земји, која ја зела на себе улогата на мобилизатор на општествената совест во полза на поробените маси во Македонија и во Ерменија.

Уште во 90-те години на XIX век, во текот на трагичните ерменски настани, во низа европски земји, а особено во Франција, било создадено силно ерменофилско движење со посебно значајно учество на социјалистите во него.

На преминот во 20-тиот век, ерменските настани стивнале, но затоа, од година во година, нараснувало македонското ослободително движење што сè повеќе го заострувало комплексот на источното прашање. Ерменофилското движење во Европа, застапувајќи се и натаму за ослободувањето на Ерменија, но импулсирано сега, во прв ред, од борбата на македонскиот народ и од настаните во Македонија, едновременно се трансформирало и во македонофилско движење. Некои од дотогашните комитети „Pro Armenia“ дури се преименувале во „Pro Armenia et Macedonia“. Во Франција, на пример, големиот социјалистички трибун Жан Жорес, социјалистичките лидери Франси де Пресансе, Жан Лонге, Марсел Самба и други, поетот, Анатол Франс, новинарот Пјер Кијар и десетици други граѓански политичари, научници, академици, професори, публицисти итн., застанале на чело на движењето. Голема улога во тоа одиграло и списанието „Pro Armenia“ што со години излегувало во Париз. Слична на оваа била положбата и во Швајцарија.

Од друга страна, токму во овие години и македонското ослободително движење направило неколку успешни чекори самото да заговори за себе пред европската јавност. Во март 1900 година веќе споменатиот Симеон Радев започнал да го издава на францу-

ски јазик во Женева македонскиот револуционерен лист „L'Effort“ (Напор). Тој успешно ја информирал европската јавност за положбата во Македонија и го популаризирал македонското ослободително дело.

Кратко време подоцна, поточно од 20 април 1902 година, место „L'Effort“ започнал со излегување, пак под редакцијата на С. Радев, „Le Mouvement macédonien“ (Македонско движење) што продолжил да ја врши функцијата на „L'Effort“. Тој излегувал во Париз на француски јазик до средината на мај 1903 година.

Редакцијата на „Le Mouvement macédonien“ развила плодна соработка, на една страна, со француските и други ерменофили и македонофили, а на друга — со печатот, раководствата и со разните асоцијации на ерменското ослободително движење во Европа. Со скромното учество, меѓу другите, и на оваа редакција, во текот на 1903 година во Париз (и не само во него) биле одржани неколку масовни митинзи во поддршка на двете ослободителни каузи.²⁶⁾

До позначајни контакти меѓу претставниците на двете движења, што нас посебно нè интересира, дошло уште во Женева, Виена и Рим. Така, Б. Сарафов му упатил поздравно писмо на Петтиот конгрес на Сојузот на ерменските студенти во Европа што се одржал во првите денови на април 1902 година во Женева. Писмото го прочитал лично С. Радев, Борис Сарафов ја подвлекол својата желба за што потесна соработка со ерменското движење, барајќи таа да добие борбен и деловен карактер. Тој наспоменал дека веднаш по неговото доаѓање на чело на Врховниот македонски комитет, воспоставил врски со ерменската организација „Дашнакцутјун“.²⁷⁾

При крајот на 1902 година била одржана средба на „делегати од повеќе ерменски и македонски организации, политичари и новинари“ во Виена на која се претресувале прашањата на Ерменија и Македонија.²⁸⁾ Не ни е познато, кој сè учествувал на оваа конференција.

Потоа во мај 1903 година бил одржан мошне значаен собир во Рим на кој од ерменска страна учествувал д-р Жан Лорис-Меликов, а од македонска — пак Симеон Радев. Контакти со претставници на ерменското ослободително движење, слични на овие, овде само нотирани, имало и други и на други места во Европа, во Бугарија и во самата Турција. Но и она што веќе го изнесовме ги аргументира подоцнешните искажувања на еден ерменски и еден македонски ветеран.

²⁶⁾ Посебни научни прилози за ова кај нас публикуваа: Х. Полјански, Илинденското востание и француското општествено мислење, Разгледи Скопје, 1950, III, 16, с. 1—2; А. Лаинович, Француското јавно мислење за настаните во Македонија од 1903 година, Зборник Илинден 1903, Скопје, 1970, с. 337—335.

²⁷⁾ Le Congrès des étudiants arméniens. Une lettre de Boris Sarafoff. Mouvement macédonien, Paris, № 1, 20. IV. 1902, p. 2.

²⁸⁾ La conférence de Vienne, Le mouvement macédonien, Paris, № 18, 5. I. 1903, p. 8.

„Македонците — пишува блиската соработничка на К. Микаелјан, Рубина Оханчанјан — како вистински синови на својот измачен народ, сè споделува братски со нас и ние претставуваме една душа со две лица — ерменско и македонско. Нашите заеднички ослободителни интереси, општите револуционерни средства на борба, имаа создадено и една општа, братска, непринудена атмосфера на заемно разбирање и соработка“.²⁹⁾

Говорејќи за широка пропагаторска дејност на Ерменците во светот, и посебно во Европа, Арсени Јовков, неколку месеци пред да биде убиен во 1924 година запишал:

„И не ќе згрешиме ако кажеме дека во минатото за популаризирањето на македонското револуционерно дело во светот, многу повеќе стори ерменската, отколку македонската емиграција“.³⁰⁾

Во заклучокот ние не би рекле ништо повеќе освен, уште еднаш да потсетиме, дека Гоце Делчев бил и еден од првите иницијатори на македонско-ерменската соработка, која продолжила и по неговата прерана смрт.

---

²⁹⁾ Четвртиот март, Илинден, Софија, г. IV. 1924, бр. 6, с. 3.

³⁰⁾ Арс. Јовков, Поглед назад, 20-и јули, год. I, Софија, 1924, бр. 13, стр. 1.